

Яценко Т. А.

КАУЗАЦІЯ В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Симферополь : «ДИАЙПИ», 2006.— 478 с.

У гуманітарному науковому просторі України спостерігається очевидний монографічний бум, що цілком зрозуміло: вчені одержали можливість відкритої та широкої інтерпретації мовного матеріалу в умовах поліпарадигмального підходу, що пов'язує мову і мислення, мову і свідомість, мову і культуру. Т. А. Яценко у монографії звертає увагу на такого роду поліпарадигмальність. Предмет дослідження — каузація, яка, за визначенням автора, являє собою об'ємне інтегроване поле значень, смислів, що реалізуються в безлічі способів і форм мовного вираження. Є й інший предмет уваги — мовна свідомість. Подвійний предмет ускладнює дослідницьке завдання: потрібно не лише зіставити каузацію з мовною свідомістю, але й показати, що це якась єдність, цілісність, яка підкоряється універсальному закону взаємозв'язку.

У першому розділі рецензованої монографії автор описує методологічні та логіко-філософські аспекти вивчення каузації, зіставляє класичні та сучасні філософські теорії каузальності з проблемами їх лінгвістичного опису. Другий розділ присвячено історії вивчення каузації в російській мові. Дискурсивне дослідження каузації, на думку Т. А. Яценко, перекоонує, що традиційні підходи до її вивчення є недостатніми для передачі повноти мегакатегорії, яка відбиває зв'язки у світі та в мові, а тому потребує переходу до іншої — лінгвокультурологічної — парадигми дослідження, про що йдеться в третьому розділі. У четвертому розділі висвітлюється один з важливих аспектів лінгвокогнітологічного підходу до опису феноменів мови — онтогенез каузації в російській мові. Об'єктом дослідження у п'ятому розділі є мовна реалізація складників каузації, виявлених на матеріалі дискурсів різних типів. У шостому розділі вивчається образний складник «причини» і «мети» як культурних концептів у зіставленні з симболярієм не тільки російської, а й світової культури. Заключний сьомий розділ є не лише логічним завершенням дослідження, а й новим рівнем осмислення феноменів «при-

чини» і «мети» в концептосфері російського мовного мислення.

Рецензована монографія належить до праць, і на цьому слід особливо наголосити, що досліджують лінгвістичну категорію в лінгвокогнітивному аспекті з використанням методів і прийомів лінгвокультурологічного аналізу мовного матеріалу. Авторіві вдалося, на нашу думку, запропонувати нову концепцію вивчення каузації в руслі трансцендентального напряму антропологічної парадигми мовознавства.

Причинно-наслідкові відношення організують мислення людини про світ, що органічно пов'язує розуміння каузації з філософським знанням, яке концентрується навколо опозицій «форма і зміст», «сутність і явище», «можливість і дійсність», «випадковість і необхідність». Філософія створює міцний ґрунт для розуміння самої категорії каузації, дозволяє зрозуміти її онтогенез. Ідеї філософії мови стимулюють типологічний опис мовної репрезентації цієї категорії. У монографії Т. А. Яценко філософське знання організує дослідницьку думку, цементує її та підвищує межу довіри до спроб об'єктивувати ознаки російської мовної свідомості.

Автор зумів показати, що мислення організується й вербалізується на основі каузації в безлічі її виявів. «Мова» каузації описується на різних рівнях — на рівні лексики, морфології, синтаксису і навіть стилістики, але конвергентно вона виявляється в дискурсі. Дискурс — це далеко не нове поняття в сучасній гуманітарній науці загалом і в лінгвістиці зокрема. Але межі поширення цього поняття ще не повною мірою корелюють із глибиною аналізу матеріалу. У рецензованій монографії, навпаки, дискурс має повноцінний статус поняття, яким оперують, змістового поля, що виявляє категорію каузації.

Каузативна структура дискурсу відображає уявлення людей про будову світу — як у його фізичних координатах (події, їх учасники, мотиви дій тощо), так і в трансцендентальних проявах і характеристиках, що кристалізуються в свідомості. Трансцендентальний підхід визначений у монографії як провідний, що

обґрунтовує дискурсивні прояви й ознаки каузації. Саме такий підхід забезпечує можливість ментальної інтерпретації категорії каузації з усіма її складниками: причиною, метою, наслідком, умовою.

Трансцендентальний напрям визначив роль концептуального аналізу, який дозволив глибоко та докладно описати «когнітивну карту» каузації, на підставі якої можна неупереджено, культурологічно мотивовано твердити про національну своєрідність каузального членування світу. Не заперечуючи важливості раціонального логічного доказу, Т. А. Яценко вважає, що в основі російської самосвідомості лежить емоційно-інтуїтивне пізнання, завдяки якому формуються мовна і концептуальна картини світу.

Дослідниця віддає данину і традиційним підходам в описі репертуару мовних засобів, що сформували категорію каузальності. Повною мірою реалізований автором функціонально-семантичний підхід до лексичних і граматичних засобів вираження причини, мети і т. д.

Репрезентований у монографії концептуальний аналіз «причини» й «мети» істотно доповнює сформоване у філософії мови розуміння цих феноменів, оскільки опис дискурсивного засвоєння концептуальних ознак — як базових (константних), так і мінливих (контекстуальних) — підкріплюється реконструкцією архетипічних смислів.

Поглиблене уявлення про каузальність, її потенції у продукуванні смислів дослідження образного складника цієї категорії. «Параметри глибини» метафоричних образів виявлені в образних сценаріях каузації, у тематичних групах метафор (метафори споріднення, «шляху»), світла, вегетативні метафори), у метафоричному вживанні окремих слів (*подкладка, подоплека, изнанка*). Причому автор розглядає ключові метафори на різноманітному дискурсивному матеріалі, стверджуючи, з одного боку, закріпленість у мовній свідомості, а з другого боку, даючи можливість відчутти комбінаторно-сміслові трансформації в новому соціально-політичному середовищі (так, метафоричне сполучення *путь в Европу* значно впливає на формування риторичного ментального простору проблеми європейської інтеграції України). Інтерпретація слів, що входять у концептуальне поле причини й мети, може істотно доповнити дані тлумачних словників і ввійти в очікувані в недалекому майбутньому словники концептів.

Симптоматично частим є звертання автора монографії до словника В. І. Даля. Поетові І. Шклярєвському належить досить тонка оцінка цього словника: «Він встиг записати раніше, ніж ми забули». Невелике есе поета називається «Уклін Володимирі Далю». На-

певно, великий лексикограф заслужив уклін і за повноцінне порівняно з іншими словниками подання каузативних зв'язків у тлумаченні змісту лексичного матеріалу. Інформація, яку отримуємо зі словника В. І. Даля, дозволяє поєднувати минуле і сьогодення, діахронію з синхронією щодо прояву категорії каузальності й стверджувати континуальність тих процесів, які лежать в основі російської мовної свідомості.

Лінгвоконцептологічний аналіз «Преступления и наказания» Ф. М. Достоевського можна з повним правом віднести до лінгвофілософських праць, які розглядають стиль великого письменника в межах російської картини світу. Т. А. Яценко підтвердила евристичність напрямку дослідження, започаткованого Н. Д. Арутюновою (стаття «Стиль Достоевского в рамках русской картины мира»), що визначила найхарактернішу рису персонажів письменника — неконтрольованість дій. Безцілність і безпричинність дій маркується відповідними синтаксичними конструкціями, безособовими дієсловами, прислівником *вдруг* зі значенням раптовості — все це засоби реалізації концептів «причини» й «мети», які, у свою чергу, детермінують комплекс ознак концепту «доля».

Проведена Т. А. Яценко реконструкція концептів «мети» й «причини» через звертання до архетипічних образів, до змісту концептів у різні історичні періоди заслуговує на особливу увагу й позитивну оцінку: інтерпретація каузації в різних часових зрізах, з одного боку, підтверджує універсальність категорії, з другого — дозволяє побачити динамічні процеси мислення, які відбулися в тому чи іншому вигляді в текстах і дискурсивних практиках людей.

Автор справедливо співвідносить із концептом «причини» низку етичних концептів, до яких насамперед належить концепт «душа». В аналізі кіноповісті В. Шукшина «Калина красная» описані різновиди зв'язку цих концептів.

Категорія каузації реалізується в живих формах мови, тобто це гнучка і мобільна категорія, що постійно обновляється й не втрачає зв'язків із традиціями. Поль Валері казав, що є наука простих явищ і є мистецтво складних явищ. Проблеми взаємодії мови та свідомості належать до останніх. Мова і свідомість не гомогенні, тому поєднання цих феноменів в одному дослідженні приховує безліч підводних рифів. Мовна свідомість — поняття, за великим рахунком, аморфне і пластичне. У мові фіксується тільки частина властивостей свідомості — у варіанті класичної раціональності (ланцюжки прямого каузування) і ті, що виходять за її межі (метафора, образ як ознака суспільно засвоєної й особистої каузації). Але в обох випадках кау-

зація дозволяє «мислити безупинно». Людина живе в часі та просторі, але в різних їхніх вимірах та оцінках. Причина й мета визначають кількість та коло взаємодій людини, часу і простору, які неможливо спостерігати, але які завжди хочеться розуміти. Дослідження Т. А. Яценко спрямоване на задоволення цього природного для людини і суспільства бажання.

Для виявлення типів каузації залучено різноманітний мовний (текстовий) матеріал: художні твори XIX і XX ст., публіцистику (у тому числі й найсучаснішу, яка виявляє особливості політичного дискурсу нашого часу), що є цілком виправданим. Однак один із дослідницьких парадоксів полягає в тому, що в глобальній узагальненості розчиняється щось індивідуальне і специфічне, що зберігає те або інше явище як таке. Інакше про це можна сказати так: різноманітність дискурсивного матеріалу підтверджує роль каузації в організації мислення, але водночас залишає велику кількість лакун — незаповненості «матриці» того або іншого виду дискурсу. Це стосується особливостей поетичного мовлення і публіцистичного дискурсу, які мають більше виражені специфічні закономірності в сфері каузації, ніж про це йдеться в праці — звідси певна декларативність, недостатня підтвердженість висновків прикладами.

Великий обсяг відсилань до інших праць, високий індекс цитування в монографічних дослідженнях є цілком закономірним явищем: нове будується на основі отриманих і прийнятих науковою громадськістю знань. Широке звертання дослідниці до праць українських філологів можна оцінювати як

етично повноцінну і необхідну для сучасної гуманітарної науки настанову на спільність, що будується на основі принципу додатковості. У рецензованій монографії наводяться погляди вчених різних напрямів, але й створюється загальне поле думки за рахунок «всеомогутніх» властивостей самої каузації: виявляється, що традиційні підходи і підходи, які здійснюються в руслі сучасної наукової парадигми, однаково важливі для широкого розуміння цієї категорії. Будучи універсальною категорією, каузація рятує від еkleктики, але не знімає питання коректності у поєднанні імен дослідників, відокремлення першовідкривача від вторинних варіацій. І головне — потрібна обережність та обачність у балансуванні між «своїм» і «не своїм», щоб власні ідеї не розчинилися в авторитетних (і тим паче не дуже авторитетних) висловлюваннях.

Матеріали монографії повною мірою ілюструють та аргументують заявлене на самому початку дослідження розуміння каузації як відношення, що встановлюються людиною між каузувальною і каузованою ситуаціями та реалізуються в мові певним репертуаром лексико-граматичних і контекстуальних засобів. Усе це дає підставу для визначення каузації як когнітивно орієнтованої релятивної категорії.

Рецензована монографія, безумовно, корисна не лише для філологів-русистів, а й для філологів-славистів, яких цікавлять проблеми взаємозв'язку мови і культури.

Л. СИНЕЛЬНИКОВА
(Луганськ),

Ю. ПРАДІД
(Сімферополь)

ХРОНІКА

24–25 травня 2007 р. в Інституті української мови НАН України відбувся науковий ономастичний семінар «Ойконімія України в синхронії та діакронії». У ньому взяли участь мовознавці з різних регіонів України, а також із Росії, Білорусі, Словаччини. Було заслухано 28 доповідей, у яких ішлося про різні аспекти формування й функціонування ойконімної лексики.

Відкрив семінар директор Інституту української мови член-кор. НАН України В. В. Німчук.

Питання взаємодії позамовних чинників і семантики та структури ойконімів як засобів найменування поселень розглянув у доповіді «Позамовні чинники й категорії ойконімної номінації» В. В. Лущик. У своєму виступі Я. Крпко (Банська Бистриця, Словаччина) на матеріалі словацької ойконімії розглянув мотиваційний зв'язок «антропонім – ойконім – гідронім». Доповідь О. П. Карпенко «Історична ойконімія Житомирщини» присвячено розгляду низки ойконімів, основами яких виступають імена композиційної структури та антропоніми з суфіксом *-et*: механізм творення ойконімів цього давнього слов'янського словотвірного типу протягом усього існування залишився незмінним, засвідчуючи їхню стійкість і незалежність. У повідомленні «Назви колишніх ногайських аулів у Дніпровському, Мелітопольському та Бердянському повітах Таврійської губернії (XIX ст.)» В. А. Бушаков (Асканія-Нова) простежив зв'язок процесу розселення ногайських племен із процесом виникнення онімів, основу яких становлять родоплемінні назви. У виступі В. П. Шульгача «Ойконім *Совна* і ономастичне гніздо з коренем **Sьlp-*» ішлося про лексико-словотвірну парадигму, відновлену на пропріальному матеріалі всіх онімних класів. Особливості функціонування ойконімів у нехудожніх стилях мовлення стали предметом розгляду в доповіді М. М. Торчинського. Про явище фонетичної адаптації ойконімів Львівської та Галицької земель кін. XIV – поч. XX ст. (передачу літер *g, h, g* — звуків [γ], [h], [r]) йшлося у доповіді Я. П. Редьки (Чернівці). Ю. Гладкий (Трнава, Словаччина) виголосив доповідь «Релігійна термінологія в словацькій ойконімії». У виступі «Ареал українських ойконімів на -ів (до XV ст. і в XX ст.)» З. О. Купчинська (Львів) з погляду стратиграфії детально проаналізувала ареал обраної ойконімної моделі на території України. Семантичний аналіз фрагмента ойконімікону Слобожанщини здійснив С. О. Попов (Воронеж, Росія) у доповіді «Українська ойконімія на території Воронежської області Росії». Об'єктом аналізу у виступі Л. Р. Остап (Львів) «Слідами зниклих ойконімів» став фрагмент рівненського ойконімікону. Процес онімізації апелювальної лексики (на позначення типів поселень) як засіб ойконімстворення розглянув у доповіді «Онімізація апелювальної у процесі ойконімного словотвору» Р. І. Остап (Львів). У виступі О. В. Іваненка «Відантропонімна ойконімія Сумщини (фрагменти етимологічного словника)» було розглянуто відповідний шар ойконімікону й висвітлено походження назв-мотиваторів (слов'янської і неслов'янської) генези. У доповіді «Відойконімні деривати в антропонімії Покуття» Н. Б. Вирста (Тернопіль) проаналізувала з погляду територіальної близькості / віддаленості фрагмент місцевого антропонімікону.

І. В. Єфименко свій виступ присвятила походженню назв населених пунктів, відібраних із «Переписних книг 1666 р.». Зокрема, було проаналізовано ойконіми, похідні від особових назв, насамперед моделі на *-ев-к-а / -ов-к-а* та посесивні утворення на *-j, -ев(о) / -ов, -ин*. А. Завадний (Трнава, Словаччина) виголосив доповідь «Взаємна інтеракція ойконімів та гідронімів з погляду мотивації». У виступі Л. В. Литвинчук (Житомир) «Відтопонімії прізвищеві назви Житомирщини XVI–XVII століть» було розглянуто відбиті в антропонімоформулах моделі називання особи за територіальною ознакою. Фрагмент ойконімії Східного Поділля було проаналізовано в доповіді Л. Л. Дикої (Хмельницький) «Ойконіми Вінниччини, мотивовані слов'янськими особовими назвами». У доповіді О. В. Ковальової (Мозир, Білорусь) «Компонент *новы* у білоруській ойконімії XX століття» з погляду продуктивності обраної семантичної моделі було розглянуто білоруську ойконімію (здебільшого радянського періоду). Семантичні процеси у творенні назв поселень із атрибутивним компонентом розглянула в доповіді «Функції прикметника у складених ойконімах» Г. Д. Панчук (Тернопіль). Географічна номенклатура в ойконімії Вінниччини, а саме лексика на позначення рослинного покриву, трупного та гідрорельєфу, стала предметом односторонньої доповіді Л. В. Білоус (Бар). А. П. Собуцький у своєму повідомленні «Назви населених пунктів Вінниччини з посесивним суфіксом *-jь*» звернув увагу на незначну продуктивність «йотових» дериватів на досліджуваній території, в основі яких відображені давні слов'янські імена. У виступі «Переїменування населених пунктів Харківщини» Ю. А. Абдула (Кіровоград) розглянула основні чинники процесу перейменування (активізація його припадає на XX ст.) обраного регіону. Ойконіми Прикарпаття з етимологічно непрозорими твірними основами (*Балкоти, Бринь, Обортів, Чуква* та ін.) розглянув у своїй доповіді С. О. Вербіч. Активному сьогочасному процесу перейменування назв установ було присвячено доповідь В. А. Левницького «До питання про Київ як урбаністичний і житлово-комуніальний текст». У доповіді «Ойконімія Коломийського району Івано-Франківської області (матеріали до історико-етимологічного словника)» В. О. Яцій детально проаналізував низку назв, засвідчивши ряд історичних фіксацій та пояснивши їхнє походження. Аналізові різноструктурних ойконімних основ у мікротопонімії Західного Поділля присвятила увагу доповідь Н. І. Лісняк (Тернопіль). І. О. Волянчук (Смага) (Тернопіль) у виступі «Ойконіми на *-и / -і* Північної Тернопільщини» розглянула низку відантропонімних похідних. Доповідь А. В. Лисенко (Кіровоград) «Характеристика процесу перейменування населених пунктів Полтавської області» було присвячено перейменуванню поселень радянського періоду.

Матеріали семінару опубліковано в щорічному збірнику відділу ономастики Інституту української мови НАН України «Студії з ономастики та етимології. 2007» (К., 2007. – 436 с.).

О. ІВАНЕНКО